

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ Л. КУЧМА: ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

PRESIDENT OF UKRAINE LEONID KUCHMA: PECULIARITIES OF RELIGIOUS POLICY

Бокоч В.М.,

*кандидат політичних наук,
докторант кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

Показується місце та роль інституту президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики, особливості діяльності у цій сфері Президента України Л. Кучми. Оцінюється його внесок у відродження та розвиток релігійно-церковного життя в Україні.

Зазначається, що Л. Кучма особливу прихильність виявляв до Української православної церкви в єдності з Московським патріархатом. Разом із тим він намагався не обходити увагою й інших церков та релігійних організацій, засвідчуючи тим самим повагу до них. Л. Кучма дбав про розвиток українсько-ватиканських відносин, сприяв відкриттю посольства України у Ватикані, приймав на державному рівні в Україні папу Римського Івана-Павла II.

Серед пріоритетів державної релігійної політики Президента України Л. Кучми – удосконалення державно-церковних відносин. Визначаючи принцип відокремлення церкви від держави, він не виключав можливості встановлення та розвитку партнерських відносин та співпраці між ними.

Усвідомлюючи політичне значення наявності в державі незалежної церкви, Л. Кучма докладав зусиль для розв'язання проблеми єдності та незалежності українського православ'я.

У центрі його релігійної політики було подолання міжконфесійного конфлікту, який не лише обезсилював церкви у внутрішній боротьбі, а й виступав серйозною перешкодою на шляху досягнення миру і злагоди в українському суспільстві, живив і поглиблював політичне протистояння, загрожував стабільному розвитку держави. Саме тому Л. Кучма розглядав міжконфесійний конфлікт як проблему національної безпеки України.

Л. Кучма вживав заходів до усунення наслідків радянської релігійної політики в Україні, сприяв реституції культових будівель і майна, відтворенню видатних церковних пам'яток релігійного призначення, новому культовому будівництву.

У статті робиться висновок, що, незважаючи на недоліки та упущення, що мали місце в релігійній політиці Президента України Л. Кучми, його внесок у релігійне відродження, розвиток державно-церковних відносин та релігійно-церковного життя в цілому є вагомим.

Ключові слова: релігія, церква, Президент України, державна релігійна політика, державно-церковні відносини.

The role of the Institute of the President of Ukraine in the formation and implementation of the state religious policy, the activity of President Leonid Kuchma in this sphere are shown in the article. His contribution to the revival and development of religious and church life in Ukraine is estimated.

It is stated that Kuchma had demonstrated particular favor to the Ukrainian Orthodox Church allied with the Moscow Patriarchate. At the same time, he tried not to ignore other churches and religious organizations and showed respect for them. The President took care of Ukrainian-Vatican relations, facilitated the opening of the Ukrainian Embassy in the Vatican. Also, he received Pope John Paul II at the government level in Ukraine.

The priorities of Kuchma's religious policy included the improvement of relations between the state and church. Recognizing the principle of separation of the church and the state, he tried to establish and develop partnerships and cooperation between them. Recognizing the political importance of having an independent church in the state, the President made efforts to solve the problem of the unity and independence of Ukrainian Orthodoxy.

At the heart of his religious policy was overcoming inter-denominational conflict, which not only weakened churches in internal strife but also was a serious obstacle to achieving peace and harmony in Ukrainian society, nurtured and deepened political struggle, threatened the stable development of the state. That is why Kuchma treated interfaith conflict as a problem of the national security of Ukraine.

The President tried to eliminate the consequences of Soviet religious policy in Ukraine, promoted the restitution of cult buildings and property, the restoration of outstanding church monuments, and new religious construction.

The article concludes that, despite the shortcomings and omissions of Kuchma's religious policy, his contribution to the religious revival, the development of state-church relations, and religious life is significant.

Key words: religion, church, President of Ukraine, Kuchma, state religious policy, state-church relations.

Постановка проблеми. Рівень релігійної свободи в Україні залежить від багатьох чинників, насамперед від якості вітчизняного законодавства про релігію та церкву, злагодженої співпраці органів державної влади – Верховної Ради України,

Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, відносин влади з релігійними спільнотами. Важливе місце в системі органів державної влади, що формують і реалізують державну релігійну політику,

забезпечують конституційне право на свободу совісті та віросповідання посідає інститут Президента України. Президент України хоча й не наділений Конституцією України спеціальними повноваженнями в релігійно-церковній сфері, проте має можливість формувати засади та визначати напрями державної релігійної політики, сприяти розв'язанню актуальних проблем державно-церковних та міжконфесійних відносин. Формування та реалізація державної релігійної політики кожним із Президентів України залежно від їхнього ставлення до релігії та церкви мало свої особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему відносин держави та влади з церквою і релігійними організаціями досліджували українські вчені В. Бондаренко, В. Гайдай, Д. Горевой, В. Єленський, С. Здіорук, О. Кисельов, А. Колодний, О. Саган, О. Солдатов, Ю. Чорноморець та ін. В їхніх наукових доробках ґрунтовно висвітлюються різні аспекти цієї проблеми: політико-правові засади державно-церковних відносин в Україні, їхні вітчизняні і зарубіжні моделі, шляхи формування та вдосконалення відносин між державною та церквою тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній політичній науці актуалізується проблема дослідження ефективності управлінської діяльності не лише державних органів у різних сферах, включаючи й релігійно-церковну, а й найвищих посадових осіб, насамперед Президентів України. Однак, незважаючи на великі можливості їхнього впливу на формування та реалізацію державної релігійної політики, їхня діяльність у цій сфері висвітлена недостатньо. У зв'язку з цим науковий інтерес являє собою внесок Президента України Л. Кучми у відродження та розвиток релігійно-церковного життя в Україні, який він зробив за два терміни президентського правління.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є виявлення та дослідження особливостей державної релігійної політики за президентства Л. Кучми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Президент України Л. Кучма значну увагу приділяв релігійно-церковним питанням. Насамперед вони знаходили своє відображення в його Передвиборчих програмах на пост Президента України. Так, у Передвиборчій програмі на президентських виборах 1994 р. Л. Кучма обіцяв забезпечити «однакове ставлення держави до всіх релігій і конфесій, невтручання органів влади в їхні справи» та «пріоритетність прав людини, верховенства закону, вільний розвиток <...> усіх конфесій» [1]. Характерно, що ці положення містилися в підрозділі «Державне будівництво» Передвиборчої програми, що свідчило про розуміння майбутнім

Президентом України важливості релігії та церкви у розбудові держави.

У Передвиборчій програмі президентських виборів 1999 р. Л. Кучма констатував, що під час попередньої каденції ним «забезпечено рівність прав усіх національно-культурних і релігійних об'єднань», а також запевняв, що в наступний період його правління буде забезпечена «міжетнічна та міжконфесійна злагода» [2].

Закріплена у Передвиборчій програмі 1994 р. загальна проросійська орієнтація Л. Кучми (відновлення господарських зв'язків з Росією та країнами СНД, вступ України до Союзу з СНД, підписання із цими країнами валютної угоди, надання російській мові статусу офіційної тощо) позначалося й на його релігійній позиції.

На відміну від свого попередника Л. Кравчука, який особливо опікувався Українською православною церквою Київського патріархату, Л. Кучма із самого початку свого президентства позиціонував себе прихильником Української православної церкви, яка перебувала в юрисдикції Московського патріархату. Він систематично зустрічався з її Предстоятелем митрополитом Володимиром (Сабоданом), відвідував храми та був присутнім на богослужіннях, нагороджував релігійних діячів цієї церкви державними нагородами, сприяв поверненню їй культових будівель і майна, будівництву нових храмів. За сприяння Л. Кучми у с. Чайкине Чернігівської області, де він народився, та с. Костобоброве, де вчився у школі, на честь його батьків (матері Параски Трохимівни та батька Данила Прокоповича) були збудовані православні храми – святої Параскеви та святого мученика Даниїла. За його присутності вони були освячені митрополитом Володимиром [3].

Слідом за Президентом України Л. Кучмою прихильність до Української православної церкви почали виявляти представники його найближчого оточення, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади, що знаходило свій вияв у підтримці громад та духовенства цієї церкви на місцях.

Одним із свідчень прихильності Л. Кучми саме до Української православної церкви була його поїздка у 1995 р. по святих місцях Єрусалиму в супроводі Предстоятеля цієї церкви митрополита Володимира (Сабодана).

Окремі церкви та релігійні організації, вбачаючи в державній релігійній політиці Президента України Л. Кучми проросійську орієнтацію, виявляли невдоволення нею. Найбільше мірою, особливо на початку його президентського правління, це було характерно для Української православної церкви Київського патріархату, яка позбулася реальної державної підтримки, яку вона мала за президентства Л. Кравчука.

Публічно виявляючи свою прихильність до Української православної церкви, Л. Кучма разом

із тим визнавав релігійний плюралізм, намагався не обходити увагою й інших церков та релігійних організацій, засвідчуючи тим самим дотримання ним законодавчо закріпленого принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом. Саме ним було започатковано традицію участі релігійних діячів різних конфесій в інавгураційних заходах Президента України. Згідно з Положенням про Державний Протокол та Церемоніал України, затвердженим його Указом, «на інавгурацію Президента України запрошуються <...> представники церков і релігійних конфесій». Невід'ємним елементом інавгураційних заходів відповідно до цього Положення була «церемонія благословення Президента України настоятелями церков і керівниками релігійних конфесій України в Софійському соборі Національного заповідника «Софія Київська» [4]. Ця церемонія мала засвідчувати визнання церквами, релігійними організаціями новообраного Президента України, їх налаштованість на співпрацю з ним.

Одним із важливих напрямів релігійної політики Президента України Л. Кучми було вдосконалення державно-церковних відносин. У своїй діяльності він виходив з того, що закріплене в Конституції та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» положення про відокремлення церкви від держави не виключає можливості для встановлення та розвитку їх партнерських відносин та співпраці.

Державу і церкву Л. Кучма розглядав як «добрих і надійних партнерів», які йдуть «пліч-о-пліч» у розв'язанні актуальних суспільних проблем. Спільним їх стратегічним завданням він вважав «консолідацію суспільства, утримання в ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей» [5].

Президент України Л. Кучма виходив з того, що партнерські відносини є взаємовигідними як державі, так і церкві. На його думку, після тривалого існування релігії в радянському тоталітарному суспільстві без державної підтримки вона не могла би повноцінно відродитися та здобути суспільне визнання в незалежній Україні. Релігійні організації, маючи у свою чергу значний інтеграційний потенціал, здатні сприяти згуртуванню української нації, зміцненню її морального здоров'я. Л. Кучма був вдячний церквам, релігійним організаціям за їхній «вагомий і зростаючий внесок в оздоровлення морально-психологічної атмосфери в суспільстві, у консолідацію всіх його здорових сил» [6].

Президента України Л. Кучму, як і його попередника Л. Кравчука, турбувала проблема єдності та незалежності українського православ'я. Уже невдовзі після вступу на посаду Глави держави він

почав усвідомлювати політичне значення наявності в державі незалежної церкви.

Будучи прихильником Української православної церкви, він спочатку розраховував на отримання нею автокефалії від Московського патріархату. Для розв'язання цієї проблеми він звертався до Московського патріарха Алексія II з проханням щодо надання Українській православній церкві канонічної самостійності. І хоча Л. Кучма, як і Л. Кравчук, отримав відмову Російської православної церкви у вирішенні порушеного ним питання, він був переконаний у тому, що в Україні є всі наявні передумови для створення єдиної Помісної православної церкви.

З часом Л. Кучма зрозумів, що досягнення цієї мети неможливе без подолання міжконфесійного конфлікту, яким на початку його президентського правління (1994–1995 рр.) в Україні було охоплено близько 600 населених пунктів [7]. Розуміючи небезпеку цього конфлікту, його подолання Л. Кучма поставив у центр державної релігійної політики. Не втручаючись у внутрішні справи релігійних організацій, він вважав за необхідне забезпечити державне сприяння міжцерковному діалогу та об'єднанню церков.

Як Президент України він усвідомлював, що розділене православ'я та конфліктність між його гілками не лише обезсилює себе у внутрішній боротьбі, а й виступає серйозною перешкодою на шляху досягнення миру і злагоди в українському суспільстві, живить і поглиблює політичне протистояння, загрожує стабільному розвитку держави. Тому міжцерковний конфлікт він розглядав у контексті національної безпеки України.

До загострення відносин держави і церкви, підриву репутації Президента України Л. Кучми не тільки в церковних колах, а й в українському суспільстві призвело невиправдане застосування сили до учасників похоронної процесії під час поховання Глави Української православної церкви Київського патріархату патріарха Володимира (Романюка) 18 липня 1995 р. на Софійському майдані в Києві. Ця подія змусила Л. Кучму до перегляду релігійної політики, пошуку шляхів до порозуміння з різними конфесіями. Якщо на початку свого президентства він з певною недовірою ставився до Української православної церкви Київського патріархату, то згодом його ставлення до цієї церкви поступово почало змінюватися на позитивне. За словами Глави цієї церкви патріарха Філарета, «спочатку він був противником УПЦ – КП», а коли «побачив, що наша церква корисна державі», «став її прихильником» [8].

Великі надії на покращення державно-церковних відносин, врегулювання міжцерковного конфлікту Л. Кучма покладав на релігійних лідерів та церковних ієрархів. З метою активізації діалогу між державою та церквою, а також релігійних

організацій різних конфесій між собою Л. Кучма в 1996 р. ініціював створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Він систематично зустрічався з її членами, обговорював актуальні проблеми державно-церковних відносин та релігійно-церковного життя.

Важливим кроком на шляху до міжконфесійного примирення та порозуміння в Україні було підписання 21 липня 1997 р. в присутності Президента України Л. Кучми «Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах».

У цьому Меморандумі представники 15 християнських конфесій України прийняли рішення не припускати використання будь-яких силових дій у вирішенні та врегулюванні міжконфесійних проблем, особливо тих, що стосуються церковного майна; вирішувати всі спірні питання виключно шляхом та на основі взаємоповаги й терпимості; не звертатися до влади з метою здійснення незаконного тиску на іншу релігійну громаду чи церкву. Представники конфесій висловили впевненість у тому, що підписаний ними меморандум знайде підтримку в українському суспільстві і стане виявом миролюбства та високої духовності українського народу [9].

Завдяки постійній увазі до цієї суспільної проблеми та вжитим заходам під кінець першого строку президентського правління Л. Кучми кількість «гарячих точок» на релігійному ґрунті зменшилася до 350 [10].

Нормалізації державно-церковних відносин, зниженню рівня міжконфесійного протистояння сприяло також відзначення в Україні події світового значення – 2000-ліття Різдва Христового. Високо оцінюючи роль християнської релігії в житті українського народу, держави і суспільства, демонструючи свою повагу до християнських релігійних інституцій, Президент України Л. Кучма активно долучився до його відзначення в Україні на державному рівні, брав безпосередню участь у заходах, присвячених цій події.

Оцінивши 2000-ліття Різдва Христового як дату «планетарного масштабу», він наголосив на доленосному виборі предками нинішніх українців християнства, яке «увійшло органічним складником у ментальність нашого народу, визначило його культурний код, а також європейський вектор розвитку України. Упродовж тисячоліття християнська віра слугувала основою і символом життєвої, духовної і національної самобутності та стійкості українського народу» [11]. Цей ювілей став приводом для оцінки здобутків України в релігійно-церковній сфері за роки її незалежності, виявлення проблем, визначення напрямів та шляхів їх розв'язання.

У часи президентського правління Л. Кучми українська влада докладала зусиль до активізації

відносин із Ватиканом. Це знаходило свій вияв у відкритті у 2000 р. посольства України у Ватикані, особистих зустрічах Президента України Л. Кучми з папою Римським Іваном-Павлом II у Польщі та представниками ватиканської курії в Україні.

Особливе значення у розвитку українсько-ватиканських відносин мав офіційний візит до України папи Римського Івана-Павла II (21–27 червня 2001 р.). Оскільки цей візит мав статус державного, Президент України Л. Кучма офіційно приймав папу Римського, брав участь у богослужіннях, які він проводив.

Проти папського візиту в Україну за підтримки тодішньої Компартії України рішуче виступила Українська православна церква. Вона заявляла, що він має місіонерську спрямованість і здатний значно активізувати діяльність і підвищити імідж українських римо- і греко-католиків, підриваючи при цьому її власну репутацію як найбільшої і найвпливовішої релігійної організації в Україні. Однак, незважаючи на прихильність Л. Кучми до цієї церкви, він став над політичними і конфесійними розбіжностями і зробив усе, щоб візит папи Римського Івана-Павла II в Україну відбувся на високому рівні.

Оскільки за часів президентства Л. Кучми радянська спадщина в релігійно-церковній сфері ще давала про себе взнаки, він вживав заходів щодо усунення її наслідків. Усвідомлюючи неможливість швидкого здійснення повноцінної реституції конфіскованої в радянський період церковної власності, Л. Кучма спочатку обмежився виголошенням Заяви про морально-політичну реабілітацію церкви [12]. Пізніше ним був виданий Указ «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій», метою якого було відновлення порушеної у радянські часи справедливості щодо церков і релігійних організацій, захист їхніх прав і законних інтересів, створення сприятливих умов для утвердження в українському суспільстві принципів свободи совісті та віросповідної рівності. Характерно, що в цьому Указі необхідність подолання наслідків радянської релігійної політики не тільки декларувалася, а й передбачалося надання бюджетного фінансування відповідних заходів [13]. Зважаючи на те, що Указ з'явився напередодні парламентських виборів 2002 р., цілком імовірно, що він, окрім відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, переслідував ще й виключно політичну мету – мобілізацію електорату на підтримку провладних політичних сил.

Президент України Л. Кучма продовжив започатковане його попередником Л. Кравчуком розв'язання проблеми забезпечення релігійних

організацій культовими приміщеннями, зокрема повернення їм у власність чи користування тих із них, які використовувалися не за призначенням, а також державне сприяння новому культовому будівництву. За 10 років незалежності України церквам передано 3,6 тисячі культових споруд і понад 10 тисяч предметів богослужбового призначення. Крім того, за цей період в Україні зведено майже 3 тисячі нових церковних споруд і понад 1,9 тисячі знаходилися у стані будівництва [6].

У цьому контексті Л. Кучма велику увагу приділяв питанням відтворення видатних пам'яток культового призначення, що мали унікальну архітектурну, містобудівельну та історико-культурну цінність, зокрема таких святинь українського народу, як Михайлівський Золотоверхий монастир та Успенський собор Києво-Печерської лаври в місті Києві. Для цього ним був виданий спеціальний Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» [14].

За президентства Л. Кучми в Україні стійкою тенденцією стало динамічне зростання мережі релігійних інституцій. Так, лише за перший термін президентської каденції Л. Кучми загальна кількість православних релігійних організацій зросла із 8119 до 11 862 одиниць [15]. Причому розширення інституційної мережі здійснювалося не лише за рахунок православ'я, а й інших релігій. Якщо на початку другого терміну його президентського правління (1999 р.) релігійна мережа налічувала 21 018 релігійних організацій, то під кінець каденції (2005 р.) – 30 805 [16, с. 446].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, усвідомивши можливості релігії і церкви в зміцненні державності, в духовному та моральному оздоровленні українського суспільства, Президент України Л. Кучма своєю діяльністю сприяв релігійному відродженню, розвитку релігійно-церковного життя, культовому будівництву, подоланню ворожнечі в релігійному середовищі, здобуттю незалежності українського православ'я.

Незважаючи на недоліки, що мали місце в його діяльності у цій сфері, зокрема непослідовне дотримання принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, оцерковлення влади, політизація релігії, публічна демонстрація власної «релігійності» тощо, загалом, як зазначає С. Здіорук, Президент України Л. Кучма здійснював «більш-менш реалістичну церковну політику» [16, с. 253].

Специфіка державної релігійної політики Президента України Л. Кучми полягала в намаганнях комплексно підходити до розв'язання релігійно-церковних проблем. І хоча не все задеклароване ним у релігійно-церковній сфері вдалося втілити в життя впродовж двох термінів перебування на посаді Глави української держави, його внесок у відродження та розвиток релігійно-церковного життя є вагомим.

Подальші дослідження діяльності Президентів України в релігійно-церковній сфері сприятимуть удосконаленню державної релігійної політики, розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Передвиборна програма кандидата у Президенти України Кучми Леоніда. 1994 р. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html> (дата звернення: 15.09.2019).
2. Передвиборна програма кандидата у Президенти України Кучми Леоніда Даниловича. 1999 р. URL: https://www.cvk.gov.ua/images/prog_1.htm (дата звернення: 16.09.2019).
3. Леонід Кучма на освященні церквей на малой родине (фото). УНИАН. 09 жовтня 2009. URL: <https://www.unian.net/common/274554-leonid-kuchma-na-osvyaschenii-tserkvey-na-maloy-rodine-foto.html> (дата звернення: 12.10.2019); *Регіон*. 1997. № 25. 26 липня.
4. Указ Президента України «Про Державний Протокол та Церемоніал України». 22 серпня 2002 р. № 746/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002> (дата звернення: 10.09.2019).
5. Кучма Л. Нетлінні і вічні християнські цінності : Виступ-привітання Президента України на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового. *Урядовий кур'єр*. 2000. 25 січня.
6. Лаврські дзвони закликають до злагоди: виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні з нагоди 950-річчя Києво-Печерської лаври. *УКРІНФОРМ*. 29 серпня 2001 р. URL: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/53459-vistup_prezidenta_ukrani_leonda_kuchmi_na_urochistomu_zasadann_z_nagodi_950_rchchya_kivo_pechersko_lavri_28_serpnua_2001_roku_50879.html (дата звернення: 29.10.2019).
7. Звернення Президента України Л. Кучми до Верховної Ради України. 4 квітня 1995 р. *Голос України*. 1995. 6 квітня.
8. Філарет: Негативно до УПЦ КП ставився Янукович. Усі інші президенти України нас підтримували. *Гордон*. 2019. 27 листопада. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/filaret-negativno-do-upts-kr-stavivsjajanukovich-vsi-inshi-prezidenti-ukrajini-nas-pidtrimovali-675746.html>; Патриарх Філарет: Янукович став українським Президентом *Релігія в Україні*. 6.02.2012 р. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/14435-v.html (дата звернення: 04.11.2019).

9. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Людина і світ*. 1997. № 8. С. 25–32; *Урядовий кур'єр*. 1997. 23 липня.
10. Зустріч Президента України Леоніда Кучми з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. *Людина і світ*. 1999. № 3–4. С. 25–26.
11. У Державному комітеті у справах релігії (№ 5-6). *РІСУ*. 2010. 18 серпня. URL: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_5-6/37349 (дата звернення: 14.10.2019).
12. Заява Президента України Л. Кучми про морально-політичну реабілітацію церкви. *Урядовий кур'єр*. 1999. 12 червня.
13. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 21 березня 2002 р. № 279/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002> (дата звернення: 17.09.2019).
14. Указ Президента України «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури». 9 грудня 1995 р. № 1138/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95> (дата звернення: 26.09.2019).
15. Перехід релігійних громад в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_релігійних_громад_в_Україні#cite_note-статистика_1997-72 (дата звернення: 02.10.2019).
16. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.